

А.Халмуратова, Я.Ажимова, О.Сарсенбаева, Ж.Дильмуратова. Определяются идейно-художественные и тематические особенности каракалпакской детской поэзии.

SUMMARY

In the article humor and satire are analyzed in the poetry of Karakalpak children at the end of the XXth and at the beginning of XXI century. Humor and satire play a great role in children's poetry. The author studied distinguishing features of the poems of S.Abbazov, E.Akimbaev, A.Khalmuratov, Ya.Ajimov, U.Sarsebaev, J.Dilmuratov and defined the ideological-artistic and thematic peculiarities of Karakalpak poetry for children.

ЛИРИКАЛЫҚ ДҮРКИНЛЕРДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

М.К.Оразымбетова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сұзлар: туркум, цикл, монолог, эмоциональ фикр, юмор, композиция, деталь.

Ключевые слова: группы, цикл, монолог, эмоциональное мнение, юмор, композиция, деталь.

Key words: groups, cycle, monologue, emotional opinion, humour, composition, detail.

Хәзирги каракалпақ поэзиясында лирикалық дүркинлер жетиліскен көркем формалардың бири сыпатында белгили. Ол жазба әдебиетте XIX әсирден баслап қәлиплесе баслаған болса, XX әсирге келип шайырлар тәрәпинен көркем изленислердің нәтийжесинде жүзеге келетуғын лирикалық формаға айланды. Бирақ усындай дәретиўшилиқ жолды басып өткен лирикалық дүркинлердің теориялық негизлери, пайда болыў дәреклери, қәлиплесиў жолы каракалпақ әдебиеттаныў илиминде жүдә аз изертленди.

Дүркин дегенде бирнеше шығармалардың белгили бир принципте бирлесиўи түсиниледи. Қәлеген көркем шығарма дүркинлерге бириге алмайды. Дүркинлесиўдің өзине тән принциплери, теориялық негизлери бар.

Рус әдебиеттаныў илиминде дүркинлер хақында көплеген изертлеўлер бар. Әсиресе, М.Н.Дарвиннің лирикадағы дүркинлесиўдің теориялық негизлерин изертлеген мийнетлери айрықша дыққатқа ылайық. Илимпаз рус әдебиетинде дүркинлердің эволюциясы, типологиясы хәм поэтикасына үлкен итибар қаратады. Дүркин әйjemги Грецияда цикл (cuklos-круг, колесо, яғный шенбер, дөңгелек) сезинен келип шыққан болып қандай да бир ўақыялардың шенбер ишинде сәўлелениўи түсиниледи.

Илимпаз цикл сезиниң хәр бир халықтың әдебиетинде өзиниң миллий тил өзгешелигине байланыслы хәр қыйлы аталыўын көрсетеди. Рус әдебиетинде XIX әсирдің биринши ярымында “цикл” сезиниң орнына “қосықлар ансамбли” атамасы қолланылған. «Ансамбль» сөзи француз тилинде – «ensemble» бир пүтинлик, жәмлескенлик мәнилерин береді хәм цикльдің мазмун, формасына жақын келеди. Демек, дүркин дегенде идеялық-тематикалық жақтан бириккен бирнеше шығармалардың жыйындысы түсиниледи [1:10].

Енди каракалпақ әдебиетинде дүркин атамасының қолланылыўына хәм бул сөздің этимологиясына келетуғын болсақ “дүркин” “бир тутас, топар” деген мәнини билдиреди [2:91].

Демек, көркем әдебиетте “дүркин” термини өзиниң тийкарғы мәнисинен келип шығып қолланылған. Себеби, дүркинлер бир тутас, бир топар шығармалардың жыйнағынан турады. Бул атама каракалпақ әдебиетинде арнаўлы термин сыпатында XX әсирдің 60-70-жылларында толық орнықты. Оннан алдын “дүркин” атамасы каракалпақ әдебиетинде рус әдебиетинде “цикл” термини менен жүргизилетуғын еди.

Көркем әдебиеттің барлық түрлеринде дүркинлесиў кубылысы бар. Деген менен, лирикадағы дүркинлесиў эпикадағы, драмадағы дүркинлесиўден парк қылады. Өйткени, әйне лирикалық шығармаларда дүркинлердің қурамындағы шығармалардың бир-бири менен байланыса алыўы басқа теклердегиге салыстырғанда да өзгешеликке ийе. Бул биринши гезекте, лирикада эпикалық, драмалық шығармалардағыдай ўақыялы сюжетлер қатнаспай, ал

ол сезимге қурылатуғын хәм көлеми бойынша да кишкене болғанлықтан хәм бундай қосықлар шайырдың белгили бир пикирлеў, сезиниў халатында жазылғанлықтан олар бир-бири менен ансат байланыса алады.

Лирикадағы дүркинлесиў өзиниң тәбияты бойынша басқа жанрлардағы дүркинлерге қарағанда өзгеше характерге ийе. Лирикада лирикалық қахарманның, яғный «лирикалық меннин» ишки сезимлерин, толғаныслары, көзқараслары сәўлеленеди. Шайыр өзиниң кеўил кеширмелерин, ишки жан дүньясын хәр бир дәретпесинде бере алады.

«Лириканың тийкарғы белгилери қахарманның жалғыз екенлиги, лириклиги (автордың қахарман сыпатында көриниўи) монологлық пикирлеўдің үстинлиги, ишки руўхый кеширмелерди сәўлелендириўи, эмоционал пикирлеўге сүйениўи сыяқлы өзгешеликлерден ибарат» [3:57]. Сонлықтан дүркин қурамындағы лирикалық шығармалар бир-бири менен байланыста, избе-изликте раўажланады. Қандай да бир лирикалық дәретпе екинши бир лирикалық дәретпениң даўамы ямаса оны идеялық, тематикалық таманлардан толықтыратуғын шығарма сыпатында сезиледи.

Бирақ, қәлеген лирикалық дәретпелер бир дүркинге бириге бермейди. Бир неше шығармалардың бир поэтикалық структураға биригиўинде бир тема ямаса бирдей авторлық эмоция баслы орынды ийелейди. Дүркиндеги хәр бир дәретпе шайырдың айтажақ ой-пикирин толықтырып барады хәм лирикалық қахарманның дүньяға көзқарасын пүтин бир халда оқыўшыға жеткерип бериў мүмкиншилигине ийе болады. Мәселен, Т.Мәтмуратовтың “Жабаным жасыл далам” дүркининен енген 10 қосықтың хәр бири өз атамасына ийе, өз алдына гәрәсиз шығарма, хәр биринде өзгеше туйғы, сезим бар. Хәттеки айрымлары элегия, айрымлары юморға қурылған. Деген менен, олардың бәрине де шайырдың өзи туўылған, өскен аўылына, оның адамларына шексиз мухаббаты синдирилген. Дүркиндеги хәр бир қосық өз мағызына ийе, солай да хәммеси жыйналып “Ана Ұатан” түсинигиниң уллылығын образлы жеткереді.

Демек, лирикалық дүркинлер биринши гезекте шайырдың дүнья көзқарасын, хәдийсе, ўақыя кубылысларға болған сезимин еле де толығырақ, улыўмаластырылған халында жеткерий, лирикалық қахарман образын пүтинлигинше жаратыў ушын дәретиледи.

Лирикалық шығармалардың бир дүркинге бирлесиўинде еки түрли белгиге айрықша тоқтаў шәрт. Айырым лирикалық дүркинлердің қурамындағы дәретпелер жүдә еркин, яғный толық гәрәсиз шығарма сыпатында көринеди. Мәселен, Ш.Сейтовтың “Хәр бир қосығымда урыс сарсығы” деп аталатуғын дүркининен енген қосықларда бир

пүтинликке караганда ғәрезсизлик айқынырақ сезиледи. Дүркинди таллап өтейик.

Дүркинге хәр бири өз атамасына ийе 5 қосық енгизилген. Дүркинге кирисіу сыпатында берілген қосықта лирик қахарман «өтмиш» болып қалған сол алыс жылларды еслеуден баслайды. «Балалық» деп аталған дәуиринің қайғы-ғам менен өткенін, шадлықтарын алып кеткен урыстың азаплы хәсиретлерін төгіп салады. Жыллар өткен менен қайғы-мұң шайырды тәрк етпейди. Екинши қосық «Балалықтағы достыма»-элегия. Шайыр урыс дәуиринің қыйыншылықтарын сол дәуір балаларының еске түсіріулері арқалы эмоционал хәм тәсіршең етип жеткереди. Урыс дәуіріндегі мұңлы елеслер лирикалық қахарман жүрегін тағы да жаралайды.

Есинде ме терген масакты,
Етеклерден жулқып алғаны?
Жийделиктен шығып қос атлы,
Жалғыз етек мынау ғәлленіз,
Әскерлерге берген пайыңыз.
Сол гәпке де кеуіл жәмлеп биз,
-Алғай-дә, деп жүрдик дайымыз!
Қайдан билдик «Қара хатының»,
Кеңсесине келип тұрғанын [4:27]

Шайыр кишкене бир эпизодты шебер сүүретлеу арқалы лирикалық қахарманның психологиясын, рууһый халатын сызып береді. Ұатан душпанына деген жек көріушилик сезими жекке мәптен де үстин келеді. Өзи аш болып жүрсе де сол бир етек ғәлле әскерлерге жетип барады деген пикир лирикалық қахарманды жубатады. Урыстан қайтып келмеген әскердің атастырып қойған жубайының сұм хабарды еситип жүректі елжиретерлик сыңсыулары, сорлы ананың арадан қанша ұақыт өтсе де өзинің улын күтип жасауы - булардың барлығы қосыққа элегиялық сыпат беріп, оның эмоционаллық тәсіршеңлігін арттырады. Дүркиндегі «Хаял» қосығы да тәсірли шыққан. Шайыр көркем сүүретлеу усылларынан шебер қолланылады. Урыстың қайғы-хәсиретлерін хәммеден гөре аналар тартты. Перзентинен, сүйикли ярынан айрылған аналардың жүрегі бундай хәсиретлерди қалай көтергенин, ямаса урысқа кеткен перзентин, сүйикли ярын өмиринің ақырына шекем күтип жасаған аналардың сабыр төзимін шайыр эмоционал жеткереди. «Мәстан мама» деп аталған қосықта опадарлықтың тымсалы сыпатында 40 жыл ярын күтип жасаған «мәстан мама» ның аянышлы тәғдирін образлы сүүретлейді.

... Мәстан емес еди, шашлары сүмбил,
Арзыулысына ол, ахыу-зар еди,
Мәгар, ярды сүйсең-сөйтип сүйе бил!
Қырқ жыл изин «ийискеп» ұападарының,
Бүкир болып питти қадди-даллары!

Бүгинги күни балалардың «мәстан» деп қолын шошайтып көрсететуғын хаял урыс салып кеткен хәсиретли тәғдирдің бир көриниси. Мине, усыны шайыр еркин қосық формасында толқынлы сезимлер фонында бере алған.

Дүркиндегі «9-май, 1986-жыл, Нөкис стадионы» деп аталған соңғы қосық шайырдың пикирлер жууағын береді. Дүркиндегі қосықтар хәр қыйлы ұақытта жазылған. Мәселен, «Балалықтағы достыма» 1970-жылы, ал «Хаял» 1986-жылы дөретілген.

Хәттеки, бул дүркинге кирген қосықтар мазмұны жағынан лирикалық жанрдың хәр қыйлы түрине тийисли. Мәселен, «Балалықтағы достыма» элегия болса, «Мәстан мама» қосығы –арнау.

Дүркинге кирген қосықтар формасы бойынша да хәр қыйлы. Биз талқыға тартқан «Хәр бир қосығымда урыс сарсығы», «Хаял» қосықтары дәстүрий қосық формасында жазылса, «Мәстан мама», «9-май, 1986-

жыл, Нөкис стадионы» қосықтары еркин қосық формасында жазылған. Буларды бир дүркинге бирлестіріп тұрған урыс темасы, жүректерди сызлатқан урыс дәрттері. Олар дүркинде күшли эмоция хәм қайғылы сезимлер менен жеткерілген. Соның менен бирге, дүркиндегі хәр бир қосық өз алдына дөретпе. Олардың хәр бири өз алдына хәр қыйлы жылларда баспасөзде жәрияланған. Соңынан шайыр тәрәпинен топлам дүзилгенде бир дүркинге бирлестірілген.

Бундай дүркинлесиу көбинесе сапар темасындағы лирикалық дүркинлерде көп гезлеседи. Мәселен, К.Кәримовтың «Самарқанд тәсірлері», С.Пиржановтың «Торғайда тууылған оялар» дүркинлері усындай дүркинлерге жатады.

Дүркинлесиудің бундай формасын “еркин дүркин” деп атау орынлы.

Ал айырым дүркинлердегі қосықтарда избилик, бир пүтинлик сезилерли дәрежеде сақланған. Курамындағы қосықтарды бир-биринен ажыратып алыу мүмкин емес, бири екиншисин толықтырып барады. Дәслепки қосықтағы ой -сезим екинши дөретпеге бағдар береді. Қулласы, олар органикалық, композициялық пүтинликке ийе.

Мысалы, К.Рахмановтың “Тууылған жер толғаныслары” дүркиніне енген бир неше атамасыз қосықтарында ой-пикирди жеткеріу шеберлигі бул қосықтарында бириншисинен екиншисине өтиуі арқалы анық көзге тасланады. Тууылған жер, оның қадир- қымбаты елден бир адым шетке шыққанда билинеді. Шайырдың поэтикалық шеберлигі де сонда, деталларды қарама-қарсы қойыу арқалы Ұатан түсиниги хәққында пикирлерін төгіп салады.

Қонақ болдым аэропортта, вокзалда,
Гүллер тутты зауық бағышлап кеулиме.
Түрли гүлдер... О, тууған жер, Мен сонда,
Асыққанман ғауашамның гүлине. [5:61]

Екинши бир қосығында миллеттиң мақтанышы болатуғын тәбийй байлықтары, дәрәя менен көлліри тилге тийек етилсе, және бир қосығында елдің батырлары менен шайырлары, мийраслары менен дәстүрлері мақталады. Дүркинге кирген барлық қосықтардың идеясы Ұатанды улығлауға, қәстерлеуға, оған хызмет етиуге курылған болса да, хәр бир қосығында айтылажақ ой бирин-бири қайталамайды, оларда тужырымлы пикир бар. Сондай-ақ, бир қосықтан екинши қосықта пикир жалғаслығы көринеди хәм бул кубылыс шайырдың арнаулы түрде лирикалық дүркин үстинде жұмыс алып барған деген пикир оятады. Дүркинлесиудің бундай формалары К.Ерназаровтың «Қырқыншы асырмада» [6:6-9], Т.Сәрсенбаевтың «Улым, саған айтаман» [7:87-95], Х.Айымбетовтың «Бәринен де сен сулыу» [8:26-38] дүркинлерінде ушырасады.

Илимпаз И.В.Фоменко дүркинлердің курамындағы қосықтардың ғәрезсизлиги яки еркинлиги оларға атама қойылыуы ямаса қойылмауы менен байланыслығын атап өтеді. Еркин дүркинлердің курамындағы хәр бир қосық өз атамасына ийе болады. Ал атамасыз қосықтар рим яки араб цифрлары менен номерленип, жулдызша яки сызыкша сыяқлы хәр қыйлы графикалық белгилер менен ажыратылған қосықлардың дүркиндегі ғәрезсизлиги хәлсирейді. Бундай характердегі дүркинлерди «қатаң дүркинлер» қатарына жатқарыуға болады [9].

Дүркинлердің тәбиятынан келип шығып, оларды еки топарға ажыратыуға болады: «Авторлық» хәм “авторлық емес». Дүркин автор тәрәпинен жәмленген болса, буған кирген шығармалар хәр қыйлы ұақытта дөретілген болыуы мүмкин, бирақ шайыр оларды белгилі бир принциптерге таянып дүркин сыпатында топлайды. Дүркиннің бундай формасын авторлық

дүркинге киргизеди. Шынында да, дүркиннің бул түри қарақалпақ әдебиятында толық қәлиплескен

Егер дүркинлердің айрықша бир белгиси сыпатында композицияда авторлық позиция анық көринсе бундай дүркинлер хақықый дүркин бола алады. Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов, Қ.Рахманов, Ж.Избасканов хәм т.б дүркиннің бул формасын дәретийүде үлкен шеберликке ийе шайырлардан есапланады. Мәселен, Ш.Сейтовтың “Төристандағы гүбирлилер”, Т.Мәтмуратовтың “Арал сазлары”, Ж.Избаскановтың “Мухаббат элегиялары” дүркинлери шайырлар тәрәпинен шебер дүркинлестирилген. Бундай дүркинлердің курамындағы қосықлар бир ўақытта, бир мақсетте шайырлар тәрәпинен дүркинлеседи. Соның менен бирге, қосықлар хәр қыйлы ўақытта дәретилгени менен топлам дүзерде шайыр тәрәпинен арнаўлы түрде дүркинлестирилиўи де мүмкин. Бирақ бундай жағдайда қосықлар белгиле бир принципте дүркинлесиўи нәзерде тутылады. Мәселен, биз жоқарыда талқыға тартқан Ш.Сейтовтың «Хәр бир қосығымда урыс сарсығь» дүркинндеги қосықлар идеялық-тематикалық принцип бойынша дүркинлескен. Ал И.Юсуповтың «Сорша» сонетлери шайырдың «Кеўилдеги кең дүнья» [10] топламында толық түринде дүркин атамасы менен бериледи. (Дүркинге 13 сонет көркем поэтикалық формасы тийкарында бириккен). Дүркиндеги айырым сонетлер шайырдың қосықлар топламларында бөлек түринде бурын жәрияланған еди. («Йош» топламында 6 сонети, ал сайланды шығармаларының 2-томында 8 сонети берилген) [11].

Дүркиннің екінши формасы оқыўшылар яки әдебий сыншылар тәрәпинен дүркин деп аталады. Олар идеялық, тематикалық, жанрлық жақтан байланыслы болған шығармаларды бир дүркин шығармалар деп есаплаў. Бундай дүркинлер авторлық емес дүркинлер қатарына жатады.

Деген менен, дүркиннің бул түри тартыслы пикирлерди туўдырады. Себеби, бир шайырдың мухабат темасындағы яки ўатан хақындағы қосықларын дүркинлестириў мүмкин бе? Яки өзине тән дүркинлесиўдің принциплери бар ма?

Әлбетте, дүркинлесиўдеги ең әхмийетли негизи шығармалардың пүтинликке бирлесиўи хәм таяр әдебий дәретпе сыпатында тән алыныўы, курамындағы хәр бир шығармалар избе-изликти тәмийинлеўи.

И.Юсуповтың туўылған жер хақында қосықлары жүдә көп. Лекин, шайыр тәрәпинен оларды дүркинлестириў дерлик ушыраспайды. Шайырдың “Туўған жер”, “Шымбайға”, “Аўыл-аўыл”, “Кегейли”, “Тал болыпты таллары” қосықлары хәр қыйлы жыллары жазылып, хәр түрли топламларына енгизилгени менен идеялық-тематикалық жақтан бир-бирине байланыслы дүркинлер деп атаўға болады. Оларда шайырдың балалық жылларын еслеўи, аўылының тәбиятын сүўретлеўи, қайталанбас сулыўлығын жеткерий ушын базы деталлардан (таллар, жаппар, тораңғыллар, хәм т.б) пайдаланыўы - бул қосықлардың барлығын бир дүркинге жатқарыўға тийкар болады.

Дүркинлесиў автордың дүньяға көркем көзқарасын сәўлелендирсе, екінши тәрәптен оқыўшының қабыллаўының бирден бир усылы. Дүркиндеги көркем форманың пүтинлиги оны үлкен жанрлық формаларға жақынластырады. Курамындағы хәр бир қосық пүтиннің бир бөлеги сыпатында баҳаланады. Олар өз алдына ғәрезсиз шығарма болғаны менен дүркиннің идеясын толық жаратыўда хызмет атқарады. Қосықларды дүркинлестириўдің бир неше усуллары бар. Мәселен, шығармаларды идеялық-тематикалық, жанрлық хәм формалық жақтан бир дүркинге бирлестириў принциплери бар. Идея-тематикалық жақтан бириккен лирикалық дүркинлердің үлгилери рус әдебиятында XIX әсирде А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, XX

әсирде Сергей Есениннің дәретийўшилигинде кең орын алған. Мәселен, Сергей Есениннің «Парсы наамалары» дүркини сапар темасындағы қосықлардан дүзилген.

Сондай-ақ, бундай дүркинлердің әжайып үлгилери өзбек лирикасында да гезлеседи. Мәселен, Миртемирдің “Қарақалпақ дәптери”, Х.Давронның “Жаз”, “Гүз”, “Қыс”, “Бәхәр” атлы лирикалық дүркинлери әдеўир көркем дәретилген.

Қарақалпақ поэзиясында лирикалық дүркинлердің басым көпшилиги мине усындай тематикалық жақтан бириккен дүркинлерди курайды. Шайырларымыздан Ж.Избасканов, Т.Матмуратов, Б.Сейтаев, Қ.Рахмановта туўылған ел, ана ўатан, мухабат темасындағы дүркинлер салмақлы орын ийелесе, Т.Жумамуратов, А.Дабылов, М.Сейтаниязов, И.Юсупов, Т.Қабулов, М.Қарабаев поэзиясында сапар дүркинлери көзге тасланады.

Идеялық-тематикалық жақтан бириккен дүркинлердің курамындағы қосықлар бир идеяны берийге хызмет етеди. С.Ибрагимовтың “Жер менен аспан-ның аралығында” топламында “Ел хәм жер билен-дур, жер хәм ел билен” деп аталатуғын дүркин қосықлары бар. Дүркиндеги дәслепки қосықта халқымыздың мақтанышы болған Әмиўди улығлаў, ана жердің қадир-қымбатын түсиний сыяқлы идеялар бар. Екинши қосық «Бир бурылыс болсын Қарақалпақстанда» деп аталып бунда дәслепки қосықтағы пикир және де хәўижленеди. Шайыр экологиялық апатшылықтан азап шеккен ана жердің, инсанлардың тәғдирине бийпарўа қарай алмайды. Дүркиндеги атамасыз үшінши қосық дәстүрий емес еркин қосық формасында дәретилип, шайыр өзинің туўылған ел хақындағы толғанысларын күшли сезимлер тәсиринде береді.

Демек, шайырдың айтажақ сөзи, кеўил кеширмелери дүркиндеги үш қосықта жәмленип, улыўмаластырылып берилген. Үш қосықта «Ел хәм жер билен-дур, жер хәм ел билен» деген идея бар. Демек, дара дәретпелерди бир дүркинге жәмлестириўде тийкарғы принцип шығарманың идеялық, тематикалық бағдары болып табылады.

Идеялық-тематикалық жақтан бириккен дүркинлерде қосықтың көркем формалары, жанрлық белгилери дүркинлик роль ойнамайды. Жоқарыдағы дүркинде еки қосық дәстүрий қосық формасында болса, ал ал үшінши қосық еркин қосық формасында дәретилген. Бундай принципте дүзилген дүркинлердің пүтинликке умтылыўы, пикирлердің даўамлылығы айрықша сезиледи. Дүркиннің курамындағы хәр бир дәретпнің мазмуны қоңсылас қосықтың мазмуны менен байып барады.

Сондай-ақ, лирикалық шығармалар жанрлық өзгешелиги бойынша да бир дүркинге енгизиледи. Ж.Избаскановтың “Мухаббат элегиялары” дүркинине кирген қосықлар мазмуны жағынан лирикалық қахарманның жүрегін өртеген, ерисе алмаған мухабат дәртлеринен дәретилген лирикадан ибарат. Элегия-қахарманның ишки кеўил-күйин тереңнен сәўлендириўи лирикалық жанр.

Буннан басқа да дидактикалық, публицистикалық, юмор-сатиралық жанрда дүзилген поэтикалық дүркинлер ушырасады.

Дүркинлесиўдің және бир түри – бул лирикалық шығармаларды поэтикалық формасы жағынан бир дүркинге енгизиў. Бундай дүркинлердің формалары дүнья әдебиятында ен жайған. Мәселен, У.Шекспирдің сонетлер дүркини дүнья әдебиятының дүрданаларынан есапланады. Бундай формалар өзбек әдебиятында, әсиресе, XX әсирде толық раўажланды. «М.Шайхзода өзбек поэзиясында «Бәхәр рубайылары» (1949) менен рубайылар дүркини

баслап берди» [12:163] Сондай-ақ, Б.Байкабуловтың сонеттер дүркини, Шухраттың төртліктер дүркини өзбек әдебиятында дүркинлерди көркем поэтикалық жақтан жетилистирди.

Соңғы дәуірлерде каракалпак әдебиятында да көркем формасы бойынша дүркинлескен лириканың түрлері қалыптасты. Әсіресе, И.Юсуповтың ғаззельер, сонеттер, төртліктер дүркинлері, М.Қарабаевтың сонеттер, Ә.Өтепбергенов, К.Мәмбетовтың ғаззельер, Б.Генжемуратовтың муашшақлар, С.Ибрагимов, К.Реймовтың еркін қосық формасындағы дүркинлері каракалпак лирикасын форма жағынан байытты.

Бұндай дүркинлер, көбінесе, шайырлар тәрәпинен дүзиледи, дүркиннің курамындағы қосықтар композициялық қурылысқа ийе. Формасы жағынан пүтинликке жәмленген дәрәтпелердің дүркиннің мәнісін ашып беріуде үлкен әхмийети бар. Бұндай дүркинлердің курамындағы қосықтар идея-тематикалық жақтан да бир-бирине жақын болады. Мәселен, М.Қарабаевтың «Әрмен гүлдәстеси» сонеттер дүркиніне енген хәр бир сонет шайырдың Әрмен елинен алған тәсирлерін жеткеріп беріуге хызмет етеди.

Дүркинлердің теориялық негізлерін хәр тәрәпке изертлеген илимпазлардың бири Л.Е.Ляпин лирикалық дүркиннің 5 түрлі белгисине тоқтап өтеди.

1. Композицияда авторлық ұазыйпа;
2. Дүркиндегі шығармалардың ғәрезсизлиги;
3. Лирикалық дүркинлердің бир орайға жәмлесіуі;
4. Лирикалық сюжет;
5. Сүўретлеудің лирикалық принципі [13].

Бұлар дүркинлердің айрықша белгилерін есепланады. Әдебияттану илиминдегі дүркинлер хәккындағы теориялық пикирлерге сүйенип, хәзирги каракалпак лирикасындағы дүркинлердің тәбиятынан келип шыққан халда лирикалық дүркинлердің төмендегі белгилерін атап өтпекшимиз.

1. Дүркинге жәмлескен қосықтар өз ара композициялық байланысқа ийе болады. Бұл композициялық байланыс қосықты пүтин шығарма сыпатында танытыуға мүмкиншилик жаратады.
2. Дүркин курамындағы қосықтар өз алдына турып та ғәрезсиз лирикалық шығармалар бола алады.

Әдебиятлар

1. Дарвин М.Н. Художественная циклизация лирических произведений. –Кемерово: 1997. –С.10.
2. Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкис: 1984. 91-б.
3. Түйчиев. У. Адабий турлар ва жанрлар. 2-жылд. Лирика. –Т. «Фан». 1992. 57-б.
4. Сеитов Ш. Жоллар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 23-б.
5. Рахманов К. Таң ашығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
6. Ерназаров К. Музалар дүньясында –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 6-9-б.
7. Сәрсенбаев Т. Шабыуыл. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 83-95-б.
8. Айымбетов. Х. Үлкен шаңарақ. Нөкис. Қарақалпақстан, 1991. 26-38-бетлер
9. Фоменко Поэтика лирического цикла. Автореф. дисс. док. Фил.наук., –М.: 1990, Лирический цикл: становление жанра, поэтика. –Тверь: 1992.
10. Юсупов И. Қеўілдегі кең дүнья. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
11. Юсупов И. Йош. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1976, Сайланды шығармалары, II том, 1979.
12. Ұзбек адабиётіда жанрлар типологиясы ва услублар ранг-баранглиги. М.Иброҳимов. «Кичик поэтик жанрлар ва услуб хусусиятлари». –Т.: «Фан», 1983, 163-б.
13. Ляпин Л.Е. Циклизация в русской литературе 1840-60-х гг., Автореф. Дисс. Док.фил.наук., Спб, 1995.

Мақолада лирик туркумларнинг назарий асослари ҳақида фикр билдирилади. Унда муаллиф Т.Матмуратов, Ш.Сеитов, К.Каримов, К.Рахманов, Х.Айымбетов, И.Юсупов ва босқа шоирлар шеърӣ туркумларига рус мумтоз шоирлари А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов ҳам С.Есенин мысалына оның каракалпак поэзиясында әмелиятқа енгизилиў тажрибаларининг татбиқ этилиши масалалари кенг таҳлил этилган. Унда шеърӣ туркумлар ўзаро киёсланиб, уларнинг характерли жиҳатлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о теоретических основах лирических циклов стихов. Автор статьи анализирует циклы стихов известных каракалпакских поэтов Т.Матмуратова, Ш.Сеитова, К.Каримова, К.Рахманова, И.Юсупова, Х.Айымбетова и других, а также практическое внедрение циклов известных русских поэтов-классиков А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова и С.Есенина в каракалпакскую поэзию. Поэтические циклы изучаются автором на основе типологического сопоставления.

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical basis of lyrical cycles of poems. The author of the article analyses the cycles of poems of the famous Karakalpak poets T.Matmuratov, Sh.Seitov, K.Karimov, K.Rakhmanov, I.Yusupov, Kh.Aiyumbetov and others, and the practical implementation of cycles of the famous Russian poets-classics A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov and S.Esenin in Karakalpak poetry. The cycles of poems have been studied on the basis of typological comparison.